

UDK 73.032 (497.5 Dalj) "01/02"
73.032 (497.5 Osijek) "01/02"

MIRKO BULAT

NOVI VOTIVNI RELJEFI DIONISA IZ DALJA I OSIJEKA

Jedan od najzanimljivijih kultova antičkog doba na našem području, kult Dionisa-Libera, boga vina, vinogradarstva, veselja i svakog ploda od drveta, češće je već potvrđen u istočnoj Slavoniji i Baranji kao dijelovima nekadašnje Donje Panonije, i to nalazima raznih spomenika koji su većinom već objavljeni u stručnoj literaturi.¹

U Muzeju Slavonije u Osijeku čuva se, međutim, neobjavljeni veći ulomak gornjeg dijela manje reljefne ploče s prikazom tog kulta, koji potječe s terena Lipovača kod Dalja. Ploča je prispjela u Muzej još 1895. godine kao dar poznatog skupljača i mecena, Osječanina Karla Nubera.

Nažalost, ne postoje točniji podaci o mjestu i okolnostima nalaza, osim samog naziva terena — Lipovača, koji se nalazi na južnom obronku Daljske planine sjeverno od Dalja. Rekognosciranjem na tom terenu nismo uspjeli otkriti tragove arhitekture ni drugih nalaza, tako da možemo pretpostaviti da se u ovom slučaju radilo samo o nekom malom svetištu u prirodi, u kojem se nalazila i ploča.

Druga ploča, od koje je sačuvan donji dio s reljefom i urezanim natpisom, nađena je u prvoj polovini ovog stoljeća u Osijeku, između Donjeg grada i Tvrđe (danas Vijenac I. Meštrovića), a zapadno od ostataka nekadašnje rimske Murse — Donjeg grada Osijeka. Nalazi se u privatnom posjedu, i također još nije objavljena.²

1. Pinterović, D., Mursa i njeno područje u antičko doba. — Osijek, 1978., str. 134-135; dalje: Pinterović, 1978.

2. Zahvaljujem g. dr. Mirku Buriću iz Osijeka na podacima i dozvoli za objavljivanje

Mirko Bulat, prof. viši kustos
umirovljeni voditelj Arheološkog odjela, Muzej Slavonije, Osijek

OPIS

1. VOTIVNA PLOČA S RELJEFOM DIONISA IZ DALJA

Trapezoidna bijela mramorna ploča neravne površine i nepravilno zaobljenog gornjeg ruba, dosta grubo obrađena, dolje nepravilno odlomljena. U nepravilnom okviru, na malo ispupčenoj površini, prikazan je nagi, mladoliki Dionis, uspravan i bujne kovrčave kose, en face, oslonjen na desnu nogu, dok je lijeva malo povučena unazad i u stranu. U laktu savijenoj i podignutoj ljevici pridržava gornji dio tirska, sa češerom (?) na vrhu, dok isto tako savijenom ali spuštenom desnicom pridržava nejasni duguljasti lučno savijeni predmet (rog obilja?). Prema tom predmetu usmjerena je glava jako stilizirane pantere, od koje je sačuvan samo gornji dio. Desno od Dionisa je manja naga figura (Silen) s gustom kovrčavom kosom i bradom, te malo raširenim nogama. On se ispruženom, kiparski slabo prikazanom desnicom dotiče Dionisa, dok je isto tako loše prikazanom ljevicom doticao donji kraj Dionisovog tirska. Između njegovog lijevog ramena i ruba ploče prikazan je pedum (?), čiji donji kraj nedostaje.

Sva tri lika, čiji su donji dijelovi više ili manje odbijeni, a koji su tipični — uz još neke druge — za reljefne prikaze Dionisovog kulta, o čemu niže, bila su vjerojatno postavljena na prošireni donji okvir ploče. On je možda imao posvetni natpis, koji nam, nažalost, nije sačuvan. Vrh Dionisove glave čak je zadirao u gornji okvir ploče, zbog čega je rub tu malo podignut. Primjećujemo i druge nespretnosti zanatski dosta slabog klesara — lijeva podlaktica Dionisa je samo zaparana u neravnu ploču, kao i njegova jedva primjetljiva nebrida. Slabo su izvedene i Silenove ruke, kako smo naprijed naveli. Najveći nedostatak izrade je što je i inače krajnje rustikalno izvedena glava pantere smještena previsoko, tako da na toj strani nije izveden uobičajeni prikaz spuštene Dionisove desnice s posudom, iz koje lijeva vino u usta panteri. Zbog toga je tu Dionisova ruka prikazana u posve neuobičajenom položaju, i s neobičnim i nejasnim atributom.³

3. Nije sigurno da se radi o rogu obilja, kakav je izuzetno prikazan na jednoj Dionisovoj ploči iz Plovdiva — Botušarova, L., *Trakijski kultove ot Filipopol*, Godišnik na Narodnija arheologičeski muzej Plovdiv, knjiga IV., 1960., str. 94; dalje: Botušarova, 1960.

Tome dodajemo da je površina ploče većim dijelom pokrivena grubom, tamnosmeđom krečnom korom, te da je površina i inače oštećena na nekoliko mjesta — desno dolje i gore na oba ugla. Isto tako, izlizani su i prikazi Dionisovog i Silenovog lica, kose i Silenove brade, tako da i u tom dijelu slijede neke nejasnoće. Tako npr. moguće je da je Dionis imao na glavi i bršljanov vijenac, ali se takvi detalji više ne razabiru. Sa stražnje strane je ploča samo grubo obrađena.

Sačuvana visina 15,5 cm, širina 14 cm, debljina 2 cm.

Sl. 1.

Votivna ploča, Dionis, Dalj Muzej Slavonije Osijek — Arheološki odjel — Antika — Inv. br. 392.
Snimio Stjepan Kesz

2. VOTIVNA PLOČA S RELJEFOM DIONISA IZ OSIJEKA

Donji dio okomite pravokutne ploče od bijelog mramora, gore nepravilno odlomljen, s jednostavnim okvirom nejednake širine sa strane i od dolje, gdje se nalazi ugrebeni natpis grčkim slovima. U udubljenom prostoru između okvira prikazan je, u nešto višem reljefu, gotovo identičan prizor kao na prethodnoj — u sredini je sačuvan donji dio tijela i noge mladolikog nagog muškog lika — Dionisa, s osloncem na desnoj nozi i malo povučenom lijevom nogom. U sačuvanom donjem dijelu spuštene lijeve ruke drži vrč, nagnut s otvorom prema podignutoj glavi, odnosno ustima u lijevom donjem uglu ležeće pantere, također veoma stilizirane. Desni manji lik predstavlja veoma stiliziranog kozorogog Pana s gustom kovrčavom kosom i bradom. Desnicom se dotiče Dionisa, a u spuštenoj ljevici drži pedum. Oko vrata ima vezane krajeve nebride, koja mu pada na leđa. Kozolike, veoma stilizirane noge, završavaju papcima. Iza njegovog lijevog ramena bio je možda donji kraj Dionisovog tirsa, čiji gornji kraj — kao ni gornji dio lika Dionisa — nije sačuvan. — Iznad pantere kao da je bio ugrebenim crtama prikazan žrtvenik (?).

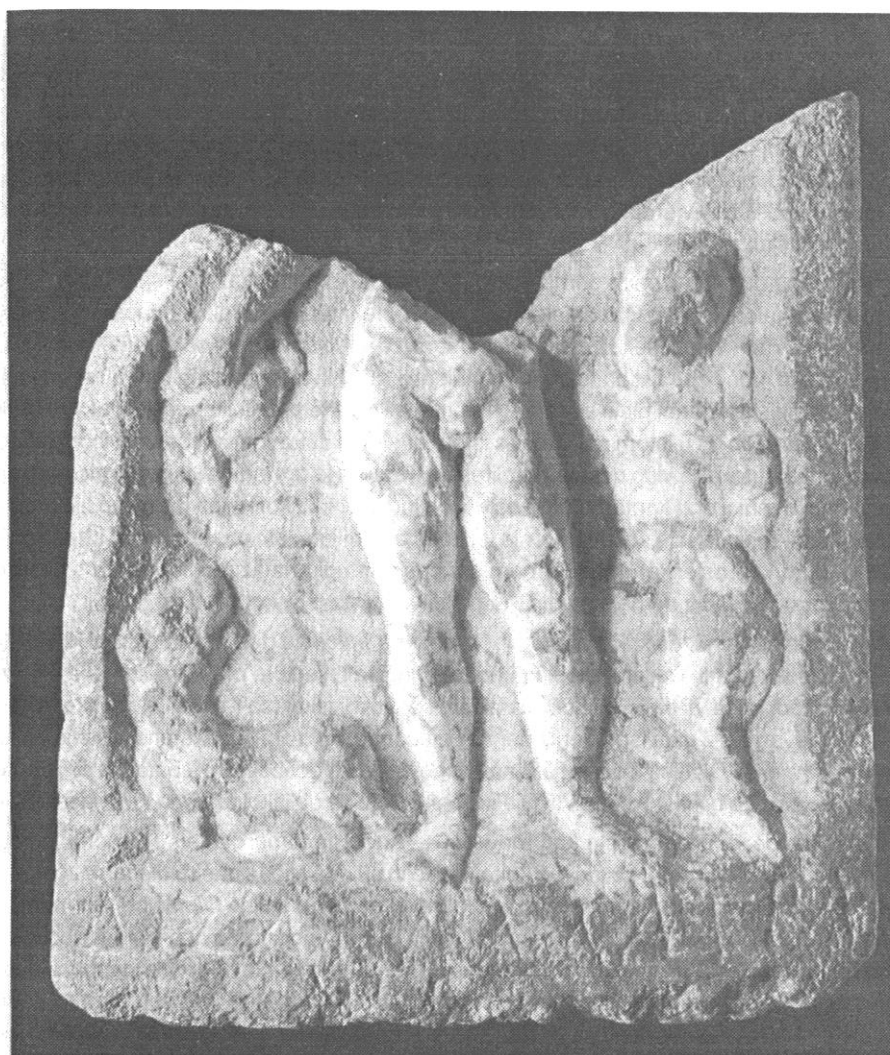
Sva tri lika stoje, odnosno leže na donjem zakošenom rubu udubljenog reljefnog polja, dok je na donjem okviru ploče ispod njih, kako je rečeno, ugreben natpis grčkim slovima, u dva retka:

Δ Ι Ζ Α (I ?) Λ Α Λ Α Γ Ρ Α / Α Ε Ι

Donji redak od samo tri slova je još nečitljiviji, jer je tu donji rub okvira znatno okrhnut. Pokušaj čitanja i tumačenja teksta donosimo kasnije.

Nejasno je kako je došlo do nepravilnosti na lijevoj strani ploče, koja je znatno niža od desne, jer nedostaje njen gornji dio, pa ne znamo ni kako je prema gore završavala. Stražnja strana ploče je samo grubo oklesana, i također, kao i veći dio prednje strane, pokrivena grubom krečnom korom.

Sačuvana visina na lijevoj strani je 15,7cm, na desnoj 17,3cm, širina 15,1cm, debljina do 2,4cm.

Sl. 2.
Votivna ploča, Dionis, Osijek Nalazište Osijek, Vijenac Ivana Meštrovića, u privatnom posjedu
Snimio Ljubomir Šarić

ANALIZA

Sretnim stjecajem okolnosti obje ploče nadopunjuju jedna drugu, koliko god među njima postojale i razlike. Tako možemo na osnovu daljske pretpostaviti da je Dionis i na osječkoj ploči, koja je, izgleda, imala neobičan završetak na gornjem kraju, imao bujnu i kovrčavu kosu, možda i s bršljanovim vijencem, te da je u laktu savijenoj i podignutoj ljevici držao tirs, dok je i daljska pločica možda imala natpis na donjem kraju.

Razlike među pločama su ipak znatne ne samo u stilskom pogledu. Dok kod daljske ploče sjedeća pantera gleda gore u lijevo prema nejasnom predmetu (rog obilja?) u Dionisovoj podignutoj desnici, dotle na osječkoj ležeća pantera gleda gore u desno, prema njegovoj spuštenoj desnici, u kojoj Dionis drži vrč nagnut prema panterinim ustima. I Dionisovi manji pratitelji s njegove lijeve strane (desna strana pločice) su drugačiji: daljski je po svesmu ljudskog oblika, te vjerojatno predstavlja Silena iz Dionisove pratnje, dok je osječki, ustvari, kozoliki Pan.

Po obliku ploča, s lučnim gornjim završetkom i reljefnim prikazima, sadržajno i stilski, najsirođnije analogije nalazimo daleko na istoku, u nekadašnjoj Trakiji, odnosno današnjoj Bugarskoj, u Varni i njenoj okolici na Crnom moru, te u Plovdivu na rijeci Marici. Dakako i uz znatne razlike, već i zbog toga, što su te analogije radili kvalitetniji majstori, u boljim radionicama. Na stilski srodnoj ploči iz Varne,⁴ sličnog ali daleko pravilnijeg oblika i okvira, prikazan je u sredini Dionis u istom položaju i s istom gustom kuštravom kosom, ljevicom također oslonjenom na tirs, ali s više detalja i kvalitetnije. Razlika je prema daljskoj u tome, što tamo u spuštenoj desnici drži kantaros (kod osječke oinohoe!), iz kojeg je vjerojatno lijevao vino u usta panteri (njen lik nije sačuvan, jer je taj ugao odlomljen), što mu je s druge strane prikazan Pan (kao kod osječke), te što u gornjem desnom uglu nalazimo lik Amora s košarom punom plodova, kakvu ne nalazimo ni na osječkoj, ni na daljskoj ploči.⁵

Na dvije slične ploče iz Plovdiva⁶ uočavamo na prvoj, na desnoj strani nagi lik Herakla s kijačom, dok je na lijevoj strani običan prikaz Dionisa i njegove pratnje. Dionis je prikazan vrlo slično kao na našoj daljskoj ploči, samo što na plovdivskoj (za razliku od daljske, a slično osječkoj) lijeva vino u usta ispruženoj panteri iz posude, koju drži u spuštenoj desnici. Slično osječkoj, i tamo se Dionisa s desne strane (njegove lijeve) dotiče Pan, jedino što su i pantera i Pan na osječkoj ploči daleko primitivnije rađeni, dok je na daljskoj ploči na tom mjestu Silen.

Druga ploča s istog mjesta kod Plovdiva — Ančovija bunar, gdje su nađena još četiri ulomka četiri razne ploče Dionisovog kulta, od kojih su dva slična našim pločama, pokazuje nešto više razlika i znatno grublji tretman u odnosu na prvu, dok je Dionis po likovnom tretmanu sličan daljskom. Glavna razlika među njima je što Dionis tamo drži u spuštenoj desnici rog obilja, a ne vrč, te što ulijevo ispružena pantera ne diže glavu prema njemu. Uz to se iza pantere nazire još jedan lik, koji se dotiče Dionisa. To je Silen, koji se, kao i rog obilja, pojavljuje i na daljskoj ploči, ali na desnoj strani, a nema ga na osječkoj ploči.⁷ Na obje plov-

4. Tončeva, G., Neizdadeni kultovi pametnici v' v varnenskija muzej, Izvestija na varnenskoto arheologičesko društvo, kniga XI., 1960., str. 77, broj 6 i T. VIII., sl. 39; dalje: Tončeva, 1960.

5. Ibid.

6. Botušarova, 1960. str. 93-96; na prvoj od tih ploča (sl. 2), prikazan je uz Dionisa i Heraklo; autorica ih pripisuje lokalnim majstorima drugog do trećeg stoljeća, i pretpostavlja da se tu radi o svetištu toga kulta.

7. Ibid.

divske ploče okviru su slični okviru daljske ploče, ali su mnogo pravilnije rađeni. Obje plovdivske ploče imaju lučno zaobljen gornji rub: — vjerojatno čitav prikaz treba ukazivati na daleku analogiju prikaza špilje, u kojoj se u mašti vjernika pojavljuju božanstva.

Treća ploča, koja u tretmanu glavnog lika daje stilske i neke sadržajne analogije, potječe iz hrama Libera i Libere u Zemunu, gdje su nađene i druge slične ploče, od kojih neke imaju i latinske natpise u čast Libera.⁸ Na njoj je prikazana Liber-italska varijanta Dionisa slično kao Dionis iz Dalja, ali daleko kvalitetnije. Razlike su već u samom obliku ploče, koja je pravokutna i gore ravna — radi se o lijevom gornjem ulomku ploče — zatim, Liber stoji na lijevoj nozi, a ne na desnoj, i lijeva iz vrča u spuštеноj desnici vino u čašu manjem sjedećem bradatom liku, a ne u usta panteri. Uz to je u lijevom gornjem uglu prikazan na vriježi loze mali nagi lik s lepršavom hlamidom iza leđa.

Druga ploča, također iz Zemuna, ali s drugog mjesta, slična je po obliku i tretmanu likova prvoj plovdivskoj i našoj daljskoj, ali tu su prikazana druga božanstva — Asklepije, Higieja i Telesfor, (čiji je kult bio također proširen na tračkom zemljištu), no u ovom radu utvrđujemo samo oblikovnu i stilsku srodnost s našom daljskom.⁹

Pojednostavljenu scenu u kojoj Dionis lijeva iz kantarosa u poluspuštenoj desnici vino u usta panteri uočavamo, u dosta grubo izvedenom reljefu u udubljenju, sa zaobljenim gornjim dijelom na bočnoj strani žrtvenika Liberu Pateru iz Brigecija, postavljenog 193. ili 203. godine.

Taj podatak služi nam kao jedan od repera za datiranje naših ploča.¹⁰

PROBLEMI I ZAKLJUČCI

Kult Dionisa na istoku, odnosno na zapadu s njim izjednačenog Libera nalazimo u rimskom svijetu svugdje gdje je uzgajana vinova loza. Dok su nositelji kulta Libera u zapadnim provincijama — sjevernoj Africi, Hispaniji, Galiji, Dalmaciji — rani italici kolonisti i njihovi potomci,¹¹ dotle su nosioci kulta Dionisa u istočnim — naročito podunavskim provincijama — Meziji, Dakiji, Trakiji, kao i u Grčkoj i u Maloj Aziji, — Grci i helenizirani Tračani i drugi Orijentalci. U Panoniji je zastupljen — naročito u Gornjoj — zapadnoj, italici Liber i trački Dionis, naročito u Donjoj — istočnoj.¹² Taj se kult na istoku naročito proširio u doba obnove helenizma u vrijeme Hadrijana i Severa.¹³

8. Brunšmid, J., Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva nove serije sveska VIII., 1905. broj 110, str. 56; dalje: Brunšmid, 1905.

9. Ibid., broj 103, str. 52-53

10. Thomas, E. B., Religion-u A. Lengyel and G. T. B. Radan, The Archaeology of Roman Pannonia, Budapest 1980., str. 181, i Plate CXVI i CXVII

11. Za Dalmaciju, npr., s opsežnom bibliografijom i popisom nalazišta Liberovog kulta u (rimskoj) Dalmaciji, s opsežnom uvodnom raspravom o porijeklu i postanku Liberovog kulta, u što ovdje ne možemo ulaziti, vidi B. Olujić, Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije, *Latina et graeca* 35, svibanj 1990., str. 3-30; dodajemo i tamo navedeni rad V. Paškvalina, Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, Nova serija sveska 40/41, Sarajevo 1985./1986.*, str. 61-70 (dalje Paškvalin 1985./1986.) ; za Dakiju vidi Bodor A., *Der Liber und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der Bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien, Dacia, Nouvelle série VII.*, 1963. str. 211-239; dalje: Bodor 1963.

12. Pinterović, D., 1978., 134

13. Bodor, 1963., 215

Na našem području, koje je pripadalo jugoistočnom dijelu Donje Panonije, i koje će nas najviše zanimati, među najranije spomenike tog kulta ubrajamo reljefni prikaz Libera na tanjuriću glinene svjetiljke, uvezene početkom prvog stoljeća iz sjeverne Italije, a nađene na osječkom Donjogradskom pristaništu. U tom primjeru već imamo iskonski tip njegovog prikaza kao nagog mladića, oslonjenog ljevicom o tirs, i sa spuštenom desnicom. Da li je njome držao posudu iz koje je lijevao vino u usta panteri, ne može se utvrditi jer ta strana prikaza nije sačuvana.¹⁴

Italiski import I. ili II. stoljeća predstavlja krasna brončana aplika s reljefnim poprsjem Dionisa-Libera iz Osijeka, sada u Beču, daleko najljepši i najbolji primjerak rimske figuralne bronce iz Murse.¹⁵

Iz Osijeka potječe i jedno brončano poprsje Dionisove pratiteljice Menade, dio okova kola¹⁶, a možda i jedna gema s prikazom bakhicke povorke.¹⁷

Nadalje, možda predstavlja Dionisa ili Libera jedan mramorni torzo, izvađen iz temelja stare gornjogradske župne crkve prilikom njenog rušenja krajem prošlog stoljeća¹⁸ dok iz Vinkovaca potječe jedan terakotni medaljon s prikazom Dionisa-Libera na panteri.¹⁹ Iz Sotina potječe brončana maska u obliku lica mladog Dionisa (?), a iz Starih Mikanovaca brončana aplika u obliku mladog muškog poprsja (Satir?).²⁰

U Osijeku ili Popovcu nađen je i jedan natpisni spomenik s reljefnim prikazom berbe grožđa, za koji znamo samo po opisu, jer je naknadno izgubljen.²¹ Vjerojatno također iz Popovca ili Osijeka potječe i prednja strana velikog, bogato ukrašenog poklopca sarkofaga s reljefnim glavama Satira ili Silena.²² U najnovije doba tim prikazima priključuje se i velika mramorna ploča izvađena iz Drave kod ostataka rimskog mosta u Osijeku, s reljefom Satira i Nimfe, također pripadnicima Dionisovog kulta, vjerojatno iz mursijske klesarske radionice.²³ Tako se nabrojanim spomenicima s prikazima likova iz Dionisovog kulta pridružuju i ove dvije, dosad u stručnoj literaturi neobjavljene ploče nađene u Osijeku i Dalju.

Dok se kod spomenika s prikazima likova teže može odrediti da li pripadaju Liberu ili Dionisu, na sigurnijem smo terenu kad postoji posvetni natpis s nazivom božanstva. S našeg

14. Bulat, M., Nalazi s Donjogradskog pristaništa u Osijeku, Osječki zbornik br XVI, 1977., str. 27 i T. XVII, 1; dalje Bulat, 1961.

15. Pinterović, D., O rimskoj bronci s terena Osijeka i okolice, Osječki zbornik br. VIII, 1962., str. 111-112, i XXIII; dalje Pinterović, D., 1962.

16. Pinterović, D., 1962., str. 105-106, Sl. XIX, 1.

17. Pinterović, D., Razmatranje o gliptici na primjerima zbirke Muzeja Slavonije, Rad JAZU, knjiga 360, 1971., str. 194, Tab. IV, Sl. 20; dalje: Pinterović, 1971.

18. Brunšmid, J., Colonia Aelia Mursa, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva nove serije sveska IV. 1899./1900., str. 32-33, sl. 11; dalje: Brunšmid, 1899./1900. — Brunšmid pomišlja na Dionisa ili Hermesa.

19. Dimitrijević, S., Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla — u "Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata, Vinkovci 1979.", str. 177, T. 24,1 — Dimitrijević se ovdje ne upušta u njegovo tumačenje; dalje: Dimitrijević, 1979.

20. Brunšmid, J., Antikni figuralni brončani predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva nove serije sveska XIII, 1913. i 1914., str. 225, sl. 40 (Sotin), i str. 228-229, sl. 51 (Stari Mikanovci); dalje: Brunšmid 1913.-1914.

21. Pinterović, D., 1978., 134; ona tu navodi Katančićev podatak da je taj spomenik nađen u Osijeku, te ispravlja podatak u CIL III 3295, gdje se kao mjesto navodi Ban, tj. Popovac.

22. Pinterović, D., 1978., 153, T. XLIV, 2.

23. Neobjavljeno

područja dosad je poznato pet zavjetnih natpisa na žrtvenicima, svi na latinskom jeziku u čast Libera.

Među najstarije natpise mogli bismo ubrojiti ulomak gornjeg dijela žrtvenika s osječkog Donjogradskog pristaništa, od kojeg je, nažalost, sačuvan samo nepotpuni početak prvog retka: LIBER....., te tako ne možemo suditi o njegovim možebitnim atributima i drugim podacima, koji su vjerojatno bili dalje navedeni u tom natpisu.²⁴

Drugi značajni spomenik je žrtvenik iz Cibala (Vinkovaca), kojeg je LIBERO ET LIBERAE posvetio Marko Ulpije Fronto Emilijan, dekurion municipija Cibala.²⁵ Ta dva spomenika mogli bi datirati oko polovine 2. stoljeća.

Nešto kasniji bi bili žrtvenik iz Sotina (Cornacum), kojeg je LIBERO PATRI posvetio konzularni beneficijar Gaj Antonije Sabin,²⁶ te danas nažalost izgubljeni, a već spomenuti ulomak žrtvenika iz Osijeka ili Popovca s početkom natpisa LIBERO PATRI SEXT i reljefnim prikazima berbe, te Bakha i Cerere.²⁷

Najkasnije bi bio onaj iz Popovca (Antianae) u Baranji, drugog vinorodnog područja u okolini Osijeka, kojeg je DEO LIBERO PATRI posvetio eksprokurator Aurelije Konstancije, kad je na molbu sina Venancija posadio 400 arpena vinograda.²⁸

Dodajmo da se u Mursi i Cibalama pretpostavljaju i hramovi u čast Libera—Dionisa.²⁹

Iz svega navedenog proizlazi da je kult Dionisa-Libera na našem području bio podosta proširen, što dokazuje i da je vinogradarstvo u ovim našim krajevima bilo značajno u antičko doba kao i danas (Sotin pripada trećem vinorodnom — fruškogorskom području).

Dok navedeni prikazi s likovima s našeg područja ukazuju na italski import i kult Libera, kojemu su posvećeni i natpisi ranih doseljenika zapadnih Italika i njihovih potomaka, naše dvije ploče iz Dalja i Osijeka pokazuju drugo porijeklo, i nešto kasnije razdoblje. To bi potvrđivalo i Bodorovo datiranje, koji najveću proširenost toga kulta u Podunavlju pretpostavlja u doba Hadrijana — ranije razdoblje, te u doba Severa — kasnije razdoblje.³⁰

Naprijed navedene analogije za naše dvije votivne ploče iz Osijeka i Dalja upućuju nas na Istok, gdje su postojala jaka kulturna i radionička središta Dionisovog i drugih srodnih kultura. Ovdje možemo dodati i jednu ploču s reljefom Dionisa s tirsom, vrčem i panterom sličnu daljskoj, ali znatno kvalitetniju, za koju G. Seure pretpostavlja da potječe iz Plovdiva i navodi joj kao analogiju predstavu na jednom Karakalinom novcu iz Serdike, koja bi prikazivala jedan poznati kip. Ona bi bila uzor za te i druge takve prikaze.³¹ — Natpis na žrtveniku s reljefom Dionisa-Libera iz Brigecija koji smo naprijed spomenuli, datiran je u 193. ili 203.

24. Bulat, M., 19, str. 33. T. XXI, 1; Pinterović, 1978., str. 134. XXVIII, 1.

25. Brunšmid, J., Colonia Aurelia Cibalae. Vinkovci u staro doba. Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva nove serije VI, 1902., str. 132; dalje: Brunšmid, 1902.

26. Brunšmid, J., Kameni spomenici, (Nastavak), VHAD n. s. IX, 1907. str. 111-112, broj 232; dalje: Brunšmid, 1907.

27. Pinterović, D., 1978. 134.

28. Ibid.; Brunšmid, 1907. str. 112-113, broj 233.

29. Za Mursu: Brunšmid, 1899./1900., str. 37; za Cibale, Brunšmid, 1902., str. 132

30. V. bilj. 13.

31. G. Seure, Votivni reljefi u Beogradskom muzeju, Starinar, treća serija, knjiga prva (za 1922., 1923.), str. 264; dalje: Seure, 1923.

godinu³², dakle imamo i okvire za datiranje naših spomenika u kraj drugog, odnosno početak trećeg stoljeća. To je razdoblje kada se nakon strahovitih pustošenja Panonije u vrijeme markomanskih ratova 167.-180. godine³³ naseljava novo stanovništvo iz ratom nezahvaćenih područja — većinom s Istoka, ili pak po Marku Aureliju i Komodu naseljeni pripadnici nekih plemena iz Barbarika, npr. Kotini između Murse i Cibala.³⁴ Oni su i doveli na vlast dinastiju Severa krajem drugog i početkom trećeg stoljeća, kada je nastupilo i doba najvećeg procvata Panonije.³⁵

Među takve doseljenike tog doba možemo ubrojiti i nositelje naših spomenika, za koje smatramo da vjerojatno potječu iz Trakije. — Tračani su na našem području inače poznati i od ranije. Među njih bi vjerojatno mogli ubrojiti i neke gardiste u Rimu u doba Severa, rodnom iz Murse, na primjer Marka Aurelija Potazisa i njegovog kolegu Marka Aurelija Vitalisa, a također i nekog Mestrija Flora, koji je postavio žrtvenik Silvanu Silvestru, te Gaja Valerija Mucijana, od koga potječe žrtvenik posvećen Herculi Augusto, također iz Osijeka.³⁶ Tračanka je možda bila i Bitutija Marcelina, čiji je portretni nadgrobní spomenik nađen nedavno uz pretpostavljenu rimsku cestu za Cibale, na južnom izlazu iz Murse.³⁷

Na Tračane bi ukazivao i nalaz mistične brončane šake tračkog kulta Sabazija iz Osijeka³⁸, a možemo spomenuti i miljokaz Maksimina Tračanina iz prve polovice trećeg stoljeća, nađen na pola puta između Osijeka i sela Bilja u Baranji, kojeg je publicirao Katančić.³⁹

I među desetak osoba s grčkim imenima, poznatim iz Murse, a koje navodi D. Pinterović⁴⁰, možda se krije i koji grecizirani Tračanin. Za nas je posebno zanimljiv Publije? Elije? Kalimorf, čiji je žrtvenik Jupiteru Najboljem Najvećem iz Osijeka već odavno poznat.⁴¹ — Iz poznatog rimskog središta rudnika i topionica željeza Ljubije kod Siska poznat je pak žrtvenik, kojeg je za dobrobit konduktora tih pogona, Gaja Julija Agatopa posvetio 201. godine Majci Zemlji vilik Kalimorf.⁴² Za dobrobit istog Agatopa posvećen je i žrtvenik Jupiteru Najboljem Najvećem nedavno nađen u Dravi kod ostataka rimskog mosta u Osijeku.⁴³ U blizini su bile i po ing. Radoslavu Franjetiću pretpostavljene mursijske keltske (i rimske?) topionice i ljevaonice željeza.⁴⁴ U drugom svom rukopisu⁴⁵ ing. Radoslav Franjetić pretpostavlja da je u blizini tog mjesta počinjao i rimski plovni kanal Mursa-Cibalae-Sava, a njime se moglo dopreмати i željezo iz Ljubije za te pogone u Mursi. Uz početke plovnih kanala Mate Suić

32. V. bilj. 10.

33. Mócsy, A., Pannonia, Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband IX, Stuttgart 1962., 555-562; dalje Mócsy, 1962.

34. Mócsy, 1962. 562 i 711

35. Ibid., 564.

36. Pinterović, D., 1978. str. 79-80

37. Bulat, M., Novi rimski natpisi iz Osijeka, Osječki zbornik XX, 1989., str. 33-34 (broj 2); dalje: Bulat, 1989.

38. Pinterović, D., 1962., str. 98-101, Sl. XVI a i b.

39. Katancius, P., Dissertatio de columna miliaria ad Eszekum reperta, Eszeki 1782.

40. Pinterović, D., 1978., str. 79 i d.

41. Ibid., str. 76.

42. Sergejevski, D., Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, nova serija sveska XVIII, Sarajevo 1963., str. 88, i sl. 1, na str. 89; dalje: Sergejevski, 1963.

43. Bulat, M., 1989., str. 36-38 (broj 5), i T. III, 1.

44. Franjetić, R., Keltske ljevaonice i topionice željeza kod Osijeka, rukopis u Muzeju Slavonije

45. Franjetić, R., Slojnice duž desne dravske obale kod Osijeka, isto

pretpostavlja i emporije te tržnice.⁴⁶ Možda bi se tako moglo protumačiti i obližnje mjesto nalaza Homulinovog natpisa u kojem se spominje gradnja tržnice⁴⁷, što je dosad činilo teškoće. Uostalom, o tome svemu možemo samo nagađati, jer pisanih izvora nema, a mursijski je teren teško oštećen austrijskim gradnjama nakon oslobođenja Osijeka od Turaka 1687. godine⁴⁸. Napominjemo da se i današnja Osječka lijevaonica tuča — OLT, nalazi upravo u blizini tog mjesta.

Među Tračane, ili uopće stanovnike istočnog Balkana naseljene na našem području uglavnom od početka trećeg stoljeća dalje, mogli bi ubrojiti i nositelje ostalih misterijskih kultova, čiji su spomenici nađeni u Osijeku, kao npr. kulta Kibebe, Kabira, već spomenutog Sabazija⁴⁹ i drugih, čija imena nisu sačuvana, a kojima sada priključujemo i nositelje kulta Dionisa. Stanovništvo Murse bilo je, uopće, šaroliko, po natpisima znamo za Alpince, Sjeveroafrikance, Hispance, Židove, pa čak i za Arape, kako to pokazuje jedan nedavno pronađen natpis u kojem se spominje mladić Saharen iz provincije Arabije, čije bi ime možda spadalo među najstarije spomene imena Sahare.⁵⁰

U Donjoj Panoniji bilo je i tračkih jedinica, čiji su neki pripadnici mogli nakon završetka službe ostati i ovdje, na kakvom malom imanju. Od tih jedinica navodimo: ala I. Thracum veterana sagittaria, s garnizonom tijekom drugog i trećeg stoljeća u Intercisi i Kamponi (u susjednoj Mađarskoj), koja je još u trećem stoljeću dobivala popune iz Trakije.⁵¹ Zatim cohors I. Thracum civium Romanorum Augusta, koja je amo došla još za Trajana i bila na jugu Donje Panonije⁵²; dalje cohors II. Aurelia Dardanorum Antoniniana, koja je posvjedočena pečatom na opeci iz Sotina, i koju možda možemo povezati s tamošnjim spomenicima⁵³; U Dalju je, po mišljenju A. Mócsyja, na osnovu nalaza žrtvenika Herkulu od njenog tribuna Tita Flavija Makrina u okolici Dalja, bila stacionirana i cohors II. Augusta Dacorum pia fidelis miliaria equitata.⁵⁴

Neki od veterana tih jedinica mogao se, kako je to i inače bio čest slučaj, naseliti u okolici svog nekadašnjeg tabora kod Dalja, i tu kao uspomenu na svoju nekadašnju domovinu podići i malu kapelicu s reljefom svog omiljenog domaćeg božanstva, a to bi bio slučaj s nalazom iz Lipovače kod Dalja. Kako su takva mala svetišta mogla izgledati navodi npr. u svom već citiranom radu G. Seure.⁵⁵

Otkuda bi mogao potjecati mursijski štovatelj Dionisa, možda nam može odgovoriti spomenuti natpis s osječke ploče: DIZA/I?/LALAGRA/AEI. Prva riječ na tračkom znači grad⁵⁶

46. Suić, M., *Mursensia quaedon* (ad CIL III 3288; 3289, 10260) = VAMZ 3.s. XVIII, 1985, 5570

47. Pinterović, D., 1978, str. 54-56

48. Firingier, K., *Ruševine Murse početkom 19. stoljeća*, Osječki zbornik IV, 1954., 41-50

49. V. bilj. 38; za Kibelu v. Pinterović 1978., 137-138, za Kabire Brunšmid 1899./1900., str. 34, sl. 15

50. Bulat, M., 1989., str. 43-44 (broj 14) i T. VII, 2., Za ostale strance u Mursi vidi Pinterović 1978., 78-80, 135-136 i 143

51. Mócsy, 1962. 620.

52. Ibid. 624.

53. Brunšmid, J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva nove serije* V, 1900. 145

54. Mócsy, 1962., 622.

55. Seure, 1923, str. 268, i bilj. 144

56. Kazarow, G., *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo 1916. str. 34

koji se možda zvao Lalagra /???. Taj naziv nismo doduše nigdje uspjeli naći, jer nam gotovo potpuno nedostaje odgovarajuća literatura.⁵⁷ AEI je nesigurno i zasad neprotumačivo. Možda bi smisao čitavog natpisa bio "BOGU GRADA LALAGRE" /???, koji se možda nalazi negdje u Trakiji, no na to pitanje zasad se ne može odgovoriti.⁵⁸

Što se tiče majstora i radionice, daljsku bi ploču smatrali za grubu lokalnu (?) kôpiju nekog proizvoda boljeg majstora plovdivskog radioničkog i kulturnog centra. Osječka oda je još grublju lokalnu (?) kopiju boljeg originala negdje iz neke tračke radionice. To bi govorili i lučni završeci gornjeg dijela ploča, koji su tipični za Trakiju, dok su ravni tipični za Dakiju i Dalmaciju.⁵⁹ Dakija se sa svojim latinskim stanovništvom već i u tome počela odvajati od grčkojezične Trakije.

Do kraja tračkog kulta Dionisa kod nas (italski Liber ostao je i dalje, kako to pokazuje već spomenuti kasno antički natpis iz Popovca), dolazi kad nestaje i njegovih nositelja, tračkih i uopće istočnih doseljenika kod nas, a koji je uslijedio velikom katastrofom Donje Panonije 258.-260. godine Tada je pod Mursom poražen od cara Galileja protucar Ingenuus, zapovjednik vojske Ilirika. Galijen je protiv Ingenua i Murse doveo legije iz gotovo čitavog Rimskog carstva. U strašnom pokolju — clades Mursina, stradala je vjerojatno i Mursa i njena okolica.⁶⁰ Tada je uslijedio novi pokolj stanovništva nakon ubojstva i poraza idućeg uzurpatora, Regalijana. A svemu je učinila kraj provala Barbara preko Dunava, nakon čega se godina na tim prostorima jedva moglo sresti živog čovjeka.⁶¹

Novo stanovništvo na tim prostorima od kraja trećeg stoljeća dalje, kad je s Dioklecijanom počela epoha kasnog carstva, bilo je već drugog porijekla i drugog vjerovanja.

57. Od novije npr. Detschew D., *Die Thrakischensprachreste*, Wien 1957.; Georgiev V., *Trakijskijat ezik*, Sofija 1957.; Russu, *Limba tracodacilor*, Bucuresti 1967.; Duridanov I., *Ezik 't na trakite*, Sofija 1976.

58. — Možda i Dalagra ili Malagra /?/, Zahvaljujem dr. S. Sršanu na pomoći.

59. Za lučne završetke ploča iz Trakije, osim navedenih, vidi i jednu ploču s Dionisovim reljefom iz okolice Plovdiva, Kazarow o.c. str. 41 (Fig. 9) itd. a za ploče s ravnim gornjim završetkom iz Dakije v. npr. Bodor 1963, str. 219 (Abb. 5 — Bakhov reljef iz Ilisua); Convacef Z., *Zwei neue bacchische Reliefs aus der Dobrudscha, Pontica 9*, 1976. str. 189-193 (Abb. 1 i 2); Dragomir T., *Doua basoreliefuri Dionisiaci descoperite la Fagarasul Nou*, *Studii si cercetari de istorie veche si arheologie*, Tomul 13, Nr. 2, 1962., str. 421-429 (Fig. 1 i 2) — svi se navedeni primjerci iz Dakije dosta razlikuju od naših; za Dalmaciju vidi Paškvalin 1985./1986., str. 62, sl. 1 (Vašarovine kod Livna) i str. 65, sl. 2 (Šumnjak kod Glamoča) — ovi osebujni reljefi predstavljaju možda neku kombinaciju između ova dva tipa.

60. Pinterović, D., *Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature*, *Osječki zbornik* br. XI, 1967, str. 40

61. Mócsy 1962, 566-569.

NOVI VOTIVNI RELJEFI DIONISA
IZ DALJA I OSIJEKA

Prikazujemo gornji dio gore zaobljene mramorne ploče s reljefnim prikazom iz kulta Dionisa, nađen još krajem prošlog stoljeća na terenu Lipovača sjeverno od Dalja, sada u Arheološkom odjelu Muzeja Slavonije u Osijeku. Dok su spomenici srodnog kulta Libera s područja istočne Slavonije i Baranje već publicirani, ova je ploča ostala neobjavljena.

Druga, također još neobjavljena ploča s reljefnim prikazom Dionisa i njegove pratnje potječe iz Osijeka, s terena zapadno od nekadašnje Murse, a donekle je srodna daljskoj.

Autor pločama nalazi analogije u Varni i Plovdivu u današnjoj Bugarskoj, odnosno nekadašnjoj Trakiji, gdje su postojali odgovarajući kulturni i radionički centri. Za daljsku ploču autor smatra da je mogla biti u nekom malom svetištu "sub divo" u tom još i danas vinorodnom kraju, dok je osječka mogla biti u nekom manjem hramu kakvog srodnog istočnog misterijskog kulta uz cestu za Poetovio, odnosno zapadno od Murse. Obje su ploče mogle biti izrađene kod nekog lokalnog majstora po uzoru na bolje takove primjerke iz Trakije, negdje početkom 3. stoljeća. Tada su i ovamo dospjeli na razne načine Tračani i drugi Orijentalci, nositelji raznih orijentalnih, pa i tračkih kultova i utjecaja, dok se raniji srodni kult Libera može vezati uz ranije italske koloniste i njihove potomke. Do prestanka kulta Dionisa došlo je i fizičkim krajem njegovih nositelja, u velikoj katastrofi koja je zadesila Panoniju 260. godine.

NEUE VOTIVRELIEFS DES DIONYSOS
AUS DALJ UND OSIJEK

Wir präsentieren den Oberteil der oben abgerundeten Marmorplatte mit der Reliefdarstellung aus dem Dionysos - Kultus, die Ende des vorigen Jahrhunderts auf dem Terrain Lipovača, nördlich von Dalj, gefunden worden ist und die sich jetzt in der archäologischen Abteilung des Museums Slawoniens in Osijek befindet. Während die Denkmäler vom verwandten Liberakultus aus dem Gebiet des östlichen Slawoniens und Baranya schon publiziert worden sind, ist diese Platte nicht publiziert.

Eine andere, noch nicht publiziert Platte mit der Reliefdarstellung des Dionysos und seiner Begleitung stammt aus Osijek, vom Terrain westlich von dem ehemaligen Mursa, sie ist einigermaßen mit dieser aus Dalj verwandt.

Der Autor findet an den Platten eine Analogie mit denjenigen aus Warna und Plowdiw im heutigen Bulgarien bzw. ehemaligen Thrakien, wo entsprechende Kultus - und Werkstattzentren bestanden. Der Autor ist der Meinung, daß die Platte aus Dalj in irgendeiner Kleinen Kultstätte "sub divo" in dieser auch heute noch reichen Weingegend hätte sein können, während diese aus Osijek in einem kleineren Tempel eines verwandten östlichen mystischen Kultus nebst der Straße nach Poetovio bzw. westlich von Mursa hätte sein können. Beide Platten konnte ein lokaler Meister nach einem beseren Model aus Thrakien Anfang des 3. Jahrhunderts hergestellt haben. Zu dieser zeit kamen Thrakier und Orientalen auf verschiedene Art und Weise hierher, Träger verschiedener orientale und thrakischer Kulturen und Einflüsse. Der frühere verwandte Liber - Kultus kann mit früheren Italiakerkolonisten und deren Nachkommen verbunden werden.

Das Ende des Dionysos - Kultus machte auch physisch das Ende dessen Träger in der großen Katastrophe, die Panonien im Jahre 260 traf.

